

Г. М. Куцак

Донбаський державний педагогічний університет

Роль внутрішньої форми слова в ономасіологічних структурах похідних одиниць у мові та мовленні

Куцак Г. М. Роль внутрішньої форми слова в ономасіологічних структурах похідних одиниць у мові та мовленні. У статті зроблено спробу на ґрунті лінгвістичних розвідок з'ясувати статус поняття «внутрішня форма слова» в ономасіології, виявити залежність характеру компонентів ономасіологічної структури слова від його внутрішньої форми. На прикладі похідних одиниць сучасної української літературної мови та неузусних елементів мовлення окреслено специфіку ономасіологічних структур найменувань з урахуванням особливостей виділення розпізнавальної ознаки іменованої реалії дійсності, процесу перетворення зовнішнього світу в певну форму, а також гіперо-гіпонімічної диференціації номінацій.

Ключові слова: внутрішня форма слова, ономасіологічна структура слова, ономасіологічна база, ономасіологічна ознака, похідні слова.

Куцак А. Н. Роль внутренней формы слова в ономасиологических структурах производных единиц в языке и речи. В статье сделана попытка на основе лингвистических исследований определить статус понятия «внутренняя форма слова» в ономасиологии, выявить зависимость характеров компонентов ономасиологической структуры слова от его внутренней формы. На примере производных единиц современного украинского литературного языка и неузусных элементов речи охарактеризована специфика ономасиологических структур наименований с учетом особенностей выделения распознавательного признака именованной реальности действительности, процесса преобразования внешнего мира в определенную форму, а также гиперо-гипонимической дифференциации номинаций.

Ключевые слова: внутренняя форма слова, ономасиологическая структура слова, ономасиологический базис, ономасиологический признак, производные слова.

Kutsak H. M. The role of the inner form of word in onomasiological structures of derivative units in language and speech. The author makes an attempt to find out the status of the concept of «inner form» in onomasiology on the basis of linguistic researches and to identify the dependence of the nature of components of onomasiological structure of word from its inner form. In the article the author outlines the specific formation of onomasiological structures of naming in view of the peculiarities of the allocation of distinctive feature of named item of reality on the example of derivative units in Ukrainian modern literary language and non-usage elements of speech, and the process of transformation of the outside world in certain form as well as hyper-hyponymic differentiation of nominations is also analyzed.

Keywords: inner form of word, onomasiological structure of word, onomasiological base, onomasiological feature, derivative words.

Упродовж тривалого періоду в наукових розвідках лінгвістів спостерігаємо значне зацікавлення проблемою утворення найменувань. Увагу дослідників прикуто до вивчення похідних слів різних ономасіологічних структур – складників номінативного ресурсу національної мови, виразників її самобутності.

Пізнавальну функцію мови реалізовано в її назвах: «Не назване – не пізнане. Шукаючи назву для речі, людина її пізнає» [14:777]. Специфіку утворення номінативних одиниць і їхніх ономасіологічних структур свого часу вивчали чеський лінгвіст М. Докуліл, російські мовознавці І. С. Торопцев, О. С. Кубрякова, Г. А. Уфимцева, О. А. Земська, українські мовознавці О. О. Селіванова, А. М. Архангельська, Є. А. Карпіловська та ін. [16; 13; 15; 7; 11; 1; 8].

Дослідження ономасіологічних структур похідних назв неможливе без окреслення поняття «внутрішня форма слова». «Наявність внутрішньої форми, – на думку О. П. Єрмакової та О. А. Земської, – типова й найважливіша риса похідного слова як

складного знака дійсності. Саме похідні слова насамперед наділені внутрішньою формою» [6:518].

Першим проблему внутрішньої форми слова порушив О. О. Потебня [10]. Його послідовники виявили різноаспектність цього поняття. Надзвичайну складність, водночас і феноменальність внутрішньої форми слова засвідчили дослідження російських та українських лінгвістів: В. Г. Гака, О. П. Єрмакової, О. А. Земської, О. І. Блінової, В. М. Бойчука, О. С. Снитко, О. О. Селіванової, М. І. Голянич та ін. [15; 6; 2; 3; 12; 11; 5]. Різні, часом суперечливі, трактування внутрішньої форми слова спричинені недостатнім її вивченням. Наукові розвідки щодо статусу внутрішньої форми слова досі тривають в українському мовознавстві, зокрема й ономасіології, отже, є наразі актуальними.

Мета статті – проаналізувати зв'язок внутрішньої форми слова з його ономасіологічною структурою, простежити специфіку вибору внутрішньої форми слова для різних номінативних одиниць у мові та мовленні. Досягнення мети передбачає виконання певних завдань: окреслення понять «внутрішня форма слова», «ономасіологічна структура»;

установлення гіперо-гіпонімічної диференціації номінативних одиниць мови та мовлення.

Породження номінативної одиниці – складний процес перетворення думки про об'єкт називання в певну оболонку – слово. Матеріалізація думки відбувається не ізольовано, у тісному зв'язку з навколишнім світом і на ґрунті набутого мовленнєвого досвіду номінаторів. Утворенню назви передують зазвичай процес ототожнення, асоціювання іменованого предмета чи явища з природою, оточенням. Використовуючи одну реалію дійсності для називання іншої, мовець указує на певний зв'язок цих двох реалій, тобто ознаку, яка безпосередньо чи лише асоціативно, умовно об'єднує їх. Ця ознака, як зауважив О. О. Потебня, є «знаком значення» майбутнього слова, це «спільне між двома порівнюваними складними мисленнєвими одиницями» [9:17]. В уяві мовця постає певна внутрішня форма назви, яку О. О. Потебня витлумачив як «стосунок змісту думки до свідомості», те, що «показує, як уявляється людині її власна думка» [10:83]. На перший план виступає передусім найзагальніший характер змістового стосунку похідної одиниці до твірної бази. Це ще не судження про реалію і не власне мотивація. Це так звана підготовча робота до створення відповідної ономазіологічної структури слова.

Поняття ономазіологічної структури слова, що складається з двох компонентів – ономазіологічної бази та ономазіологічної ознаки, у науковий обіг увів чеський мовознавець М. Докуліл [16]. Ономазіологічну базу в похідному слові кваліфікують як те, що вказує на належність названої реалії дійсності до класу предметів, ознак, дій чи ознак ознак, тобто до однієї з поняттєвих категорій, а ономазіологічну ознаку – як семантично конкретнішу порівняно з ономазіологічною базою змінну для кожної словотвірної моделі величину, що уточнює ономазіологічну базу [15:60–61].

За спостереженнями деяких учених, у мовознавстві поняття внутрішньої форми вводять для того, «щоб пояснити ономазіологічну структуру найменування, відкрити зв'язок між морфемною будовою похідного слова та його семантикою» [6:520]. Саме в похідному слові внутрішня форма є експліцитною. Як певний натяк на зв'язок однієї реалії дійсності з іншою вона зумовлює мотивацію нової назви, є поштовхом для вибору ономазіологічної ознаки. Своєрідною кінцевою ланкою номінації та наслідком внутрішньої форми слова є його ономазіологічна структура. Наближеність між ними, на думку О. О. Селіванової, «визначається мірою точності та яскравості вибору ономазіологічних ознак у структурі поняття» [11:35–36].

Виділяючи одну з найвиразніших ознак з усього уявного «образу» майбутнього найменування, мовець визначає не лише внутрішню форму слова, а й характер мотивації, також тип ономазіологічного зв'язку між мотиватором і похідною одиницею. У межах найпродуктивнішої, домінуючої ономазіологічної категорії – предметності – спостерігаємо різні типи такого зв'язку, представлені

їхніми підтипами. Вони окреслюють по суті специфіку появи ономазіологічної ознаки в структурі назви залежно від функцій предмета (суб'єкта), відношень між реаліями дійсності, особливостей інтеріоризації та ін., пор.: функціональний: функціонально-прямий (*учитель, читач*) і функціонально-інструментальний (*праска, білило*); предметний: предметно-прямий (*помийниця, хлібниця*) і предметно-опосередкований (*газетяр, гітарист*); означальний: означально-прямий (*жовток, малюк*) і означально-опосередкований (*опроценець, міфічність*); кореляційний: родо-фемінативний (*делегатка, тигриця*) і віковий (*хлоп'я, кошеня*); асоціативний: асоціативно-прямий (*жовтуха, притулок*) і метафоричний (*стукач* (жарг.-розм.), *кравчучка* (жарг.-розм.)) тощо. У кожному з наведених прикладів у ролі ономазіологічної бази виступає формант – репрезентант ономазіологічної категорії, у ролі ономазіологічної ознаки – основа (корінь), де внутрішня форма виявляє характер (природу) найменування, бо вона «працює» на ономазіологічний аспект слова [6:518].

Пов'язуючи нову назву з номінативним ресурсом мови, внутрішня форма слугує їй своєрідним способом «мовної економії». Інтеріоризація дійсності відбувається часто так, що внутрішня форма слова є надзвичайно узагальненою ознакою для номінативної одиниці, яку можна використовувати щодо різних конкретніших реалій дійсності. Напр., внутрішньою формою слова *читач* є 'той, що читає'. У цій назві не передбачено зазначати, що саме читає особа: книгу, газету чи текст доповіді. У будь-якому з указаних конкретних випадків щодо особи можна використати назву *читач*. Трапляється так, що досить конкретну ознаку використовують у певній назві як спільну щодо групи реалій з іншими ознаками. Напр., в основу найменування *білізна* («вироби з тканин (перев. білі) для одягання на тіло або для побутових потреб (на постіль і т.ін.)» [4:51]) вкладено внутрішню форму 'білого кольору', хоч група названих ним реалій часто є іншого кольору. За твердженням М. І. Голянич, внутрішня форма є передусім «точкою перетину суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації; вона дає напрям розгортання думки, але не завжди вказує на характер такого розгортання» [5:115]. Водночас характер внутрішньої форми слова виявляється через взаємозв'язок, відношення, що представлені ономазіологічною базою та ономазіологічною ознакою [5:124].

Вивчаючи номінації з погляду способу їх позначення за внутрішньою формою, яку виявляють за тією ознакою, що вкладають в основу найменування як розрізнявальну, В. Г. Гак виділив узагальнену та індивідуалізаційну опозиції. На його думку, у мові наявні різні за обсягом номінації, серед яких можна знайти гіперонім (номінацію широкого значення) і гіпонім (номінацію вузького значення). Відмінність так званої вузької (індивідуалізаційної) номінації від широкої (узагальненої) в тому, що вона складніша за семантичною структурою, бо ґрунтується на поєднанні різних ознак [15:272–273].

Найвиразніше гіперо-гіпонімічні зіставлення на рівні номінацій відбуваються в мовленні, де назви постають для конкретної комунікативної ситуації. Внутрішня форма в такому разі є експліцитнішою. Напр., у похідній одиниці *розшлюбитися* (СТБ, 7.06.2013) ономасіологічну ознаку зумовила внутрішня форма слова 'дія стосовно шлюбу', що є гіпонімом, тобто індивідуалізаційною номінацією, до гіпероніма, узагальненої номінації, *розлучитися*. Надзвичайною експресивністю вирізняються такі «одноразові» номінації індивідуалізаційного характеру, як *безвождизм* (про пам'ятники Леніну) (СТБ, 30.09.2014). В ономасіологічній структурі цієї похідної одиниці показовою є не лише ономасіологічна ознака, а й ономасіологічна база, реалізована за допомогою конфіксального форманта, складником якого є суфікс *-изм*, використовуваний у назвах абстрактних понять, політичних учень, течій. У ньому збереглася певна внутрішня форма, «пам'ять» від тих назв. Отже, внутрішня форма співвідноситься з усіма складниками ономасіологічної структури, з усім словом як цілісною одиницею, «на те вона і є внутрішньою формою СЛОВА» [2:10].

У назвах «внутрішня форма нерідко відбиває найвне, побутове уявлення про предмет» [6:521]. Особливо це помітно в дитячому мовленні. Слово *підживотник* (*хребет*) (Єгор, 2,5 р.) позначає

опредметнене поняття за місцем розташування, причому лише в конкретній ситуації. Очевидно, під час називання сама реалія (*хребет*) в уяві дитини знаходилася під животом (щодо людини, яка лежить на спині). Це найменування ґрунтується на найвному сприйнятті – внутрішній формі 'те, що розташовано під животом'. Звична для мовців непохідна назва (*хребет*) у певній комунікативній ситуації змінилася похідною, що представлена відповідною ономасіологічною структурою з експліцитною ономасіологічною ознакою.

Отже, внутрішня форма похідного слова певною мірою обґрунтовує природу ономасіологічної ознаки в його ономасіологічній структурі; є, з одного боку, об'єднувальним елементом для багатьох реалій дійсності і відповідних номінативних одиниць, з другого – диференційною ознакою в межах опозиційних (узагальненої та індивідуалізаційної) номінацій в умовах різних комунікативних ситуацій; зберігаючи вікові мовні та мовленнєві традиції, розкриває характер сприйняття об'єктивної дійсності українським народом; засвідчує самотність номінативного складу національної мови.

Проблема ролі внутрішньої форми слова в ономасіологічних структурах похідних назв, де в ролі ономасіологічної ознаки виступає формант, потребує глибокого вивчення, тож є перспективною.

Література

1. Архангельська А. М. До питання про засади побудови ономасіологічної моделі номінації / А. М. Архангельська // Мовознавство. — 2007. — № 4—5. — С. 20—35.
2. Блинова О. И. Внутренняя форма слова: мифы и реальность / О. И. Блинова // Вестник Томского государственного университета. Филология. — Томск, 2012. — № 4 (20). — С. 5—11.
3. Бойчук В. М. Типологія внутрішньої форми слова у десубстантивному словотворі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Бойчук Василь Миколайович. — Івано-Франківськ, 1997. — 182 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
5. Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Голянич Марія Іванівна. — Івано-Франківськ, 1998. — 455 с.
6. Ермакова О. П., Земская Е. А. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова / О. П. Ермакова, Е. А. Земская // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. — 1985. — Т. 44. — № 6. — С. 518—525.
7. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская; Рос. акад. наук. Ин-т русского языка. — М. : Наука, 1992. — 221 с.
8. Карпіловська Є. А. Неузале словотворення: правила «гри без правил» / Є. А. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. — 2005. — Т. 8. — № 1. — С. 106—117.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — Т. 1—2. — М. : Учпедгиз, 1958. — 536 с.
10. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. — [3-е изд.]. — Харьков : Мирный труд, 1913. — 225 с.
11. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. — К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. — 148 с.
12. Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц / Е. С. Снитко. — Львов : Світ, 1990. — 150 с.
13. Торопцев И. С. Предмет, задачи, материал и методы ономазиологии / И. С. Торопцев // Проблемы ономазиологии : науч. труды. — Орел : Изд-во Курск. гос. пед. ин-та, 1974. — Т. 21 (114) I. — С. 3—75.
14. Українська мова: енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.] — [2-ге вид., випр. і доп.]. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.
15. Языковая номинация. Общие вопросы / [под ред. Б. А. Серебrenникова]. — М. : Наука, 1977. — 359 с.
16. Dokulil M. Tvoření slov v češtině / M. Dokulil // Teorie odvozování slov. — Praha : ČSAV, 1962. — 264 s.